

ԻՄ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Ա Լ Է Բ Ս Ա Ն Դ Ր Ա Պ Օ Լ Ի Ց Ղ Ա Ր Ս.

(Շ-բ-ն-ի. Կ-ն. Ս-բ-ն-ի. Լ. Ա. Բ.)

Ե.

Ղ-բ-ն-ի. Լ-ն-ի. Կ-ն-ի. Շ-բ-ն-ի. Դ-ն-ի. Պ-ն-ի. Ս-բ-ն-ի. Լ. Ա. Բ.

Արգինայից դուրս գալով՝ դեռ մի վերստ հազիւ էինք անցել, մտանք վերեւ յիշած խորածորի նեղ կրճի մէջ, Խորածորի մէջ սկզբում՝ զգացի մի տեսակ բաւականութիւն աշխարքը եկրափակուած տեսնելով ձորի ամուկը. և երկնքի հորիզոնը սահմանափակած ձորափների գծով. բայց այդ բաւականութիւնը շուտով անբաւականութեան փոխուեց, և սկսայ ձանձրանալ, ճանապարհը գետի ձախ ամուկն է տարած ջրին շատ մօտ, որ՝ ի պահանջել հարկին, ճանապարհորդը կարողանայ ջուր առնել գետից, Գետի աջ ամին բարձրացող բնութեան ճարտարապետած սեպ ժայռապարիսպը անաբաւ մնումէ, ուր տեղ տեղ անձաւներ ու այրեր կան. բայց ձախ կողմինը՝ ոչ նոյնպէս. մարդու ձեռքը իւր օգտի համար աղաւաղել է բնութեան ճարտարապետութիւնը, ահարկու վսեմութիւնը նսեմացնելով ճանապարհի հարթավայրը պատրաստելու համար, Զորի ամայութիւնը ընդհատուեմն տեղ տեղ երեացող կանաչապատ փոքրիկ փոսորակները, հեղասահ գետը և թռչունների թռթռոցը, որոնք օդի փոքրիկ տարածութեան մէջ թիթեռների պէս են երևում, Այդ խորածորը ժամ և կէսից աւելի է տևում և անցորդը դեռ ձորից հազիւ դուրս եկած անցնումէ—առևս տաճկական պատերազմից յետոյ շինած մի ամուր վայելչաշէն կամրջով, որ ձգուած է գետի վերայ, Անմիջապէս աչքի առաջ տարածվումէ Հասնալար կոչուած դիւղը, գետի մի փոսորակ հովտի մէջ, կամրջից կէս վերստ հազիւ հեռաւորութեամբ դէպ ի արեմուտք:

Հասնալարում այժմ մալականներ են բնակում, դիւղի առաջ, գետի ամին, յոյները բանջարանոց և վարունգի մարգեր էին ձգել, որից բաւական օգուտ են քաղում. տեղացի մալականները հաւարածութեամբ են պարապում, սալապանութեամբ և շատ սեղաւ երկրագործութեամբ. իսկ արգաւանդ հողը, գեղեցիկ դիրքը, ջրաշատ գոգաւոր հովիտը, ժրջան երկրագործին հրապուրում և նորա նախանձը շարժում, որ մի խումբ մալականներ գրաւելով, չեն մշակագործում ինչպէս պէտք է:

Հասնալարում կայ մի վայելչաշէն պանդոկ՝ Ալէքսանդրապօլցի մի քանի երիտասարդների սեպհակաճութիւն, որոնք այժմ էլ կառավար-

րումեն՝ յիշեալ պանդոկը, ուր ճանապարհորդները և շրջակայ գիւղացիք կեանքի մի քանի անհրաժեշտ պիտոյք կարողանումեն ձեռք բերել: Բարի պանդոկագետները մինչև անգամ եկեղեցու հոգս էլ են քաշում: որովհետև սենեակում, ուր մենք տեղաւորուեցինք վերադարձին, մանր սղիտակ և դեղին մեղրամոմի թափթփուկներ կային և մի պուրակ էլ (գաստայ) սեղանի վերայ դրուած էր: Բարի պանդոկագետը եթէ կըրկնապատիկ գնով էլ վաճառի իւր մթերքը՝ ճանապարհորդը և գիւղացին առանց նայելու պատրաստ են մեծ բաւականութեամբ վճարել և գնել: միայն թէ ինքրածը լինի:

Շահնալարը իւր տեղադրութեամբ ամենապատուական գիւղ է, որի հարաւային կողմից մի փոակ և հիւսիսային արեւմտեան կողմից Ղարսայ չայը միանալով իրար, գիւղին եռանկիւնաձև մի թեթաղղղու կերպարանք են տալիս: Այդ գիւղում կան և մի քանի աչք ջրաղացներ:

Շահնալարը Հ. Ալիշան հայարնակ գիւղ է համարում (1), բայց ճանապարհի վերայ եղած Շահնալարում բնաւ հայ չկայ, միայն մաւրականները իրանց խայտաբղէտ ամառնային հագուստով և գլխարկով աչքի են ընկնում, և որոնց օրօրոցաձև տները շինուած են գետի ափին:

Շահնալարից արդէն Ղարս տանող ճանապարհը երկու է դառնում, մինը փոստի խճուղին, որ գետի ափովն է տարած, միջնաբերդի հիւսիսային արեւմտեան կողմից պատելով մտնումէ քաղաք. իսկ միւսը, որ հին ճանապարհն է, Փալլըրուան գիւղով և Մշկօներ կոչուած հանգրուաններով հարաւային կողմը թողնելով Եահնիլար բլրակները արեւելեան կողմից է մտնում քաղաք: Մենք, որովհետև փոստի կառքով չէինք ուղեւորում, ընտրեցինք վերջին ճանապարհը կարճ ու կտրուկ և և պատերազմական տեղերին մօտիկ լինելու ազգաւ:

Շահնալարից յետոյ ճանապարհի վերայ առաջին գիւղն է Փալլըրուան մի ժամու կամ եօթն վերստի հեռաւորութեամբ: Թէ գիւղը և թէ իւր շրջակայքը հարուստ են առաջին և վերջին արեւելեան պատերազմների հետքերով ու յիշատակներով: Մի տեղ մի խաչ քար յիշեցնումէ մի ճակատամարտի առաքեղը, մի այլ տեղ յիշեցնումէ՝ որ կայսերական ընտանիքի մի անդամի կեանքը այդտեղ վտանգի է ենթարկուել: միւս տեղ՝ յիշեցնումէ որ մի խումբ սպաներ իրանց հետ կենսազրաւ զինւորների հետ այդտեղ են հանգչում:

Փալլըրուանից գեպի հարաւ գտնվումէ Քիւրակզարա կոչուած գիւղը և բլրակը, ուր բանակեցին առաջին և վերջին արեւելեան պատերազմների ժամանակ Ռուսաց զօրքերը: Ուր 1854 թուին Օգոստոսի 6ին Ռուսաց զօրքերը ընդ հրամանատարութեամբ հայազգի զօրապետ Բէրուտեանի ճակատելով Տաճկաց բանակի հետ, որ կրկնապատիկ շատ էր թուով,

նկուն արին նոցա: Այդ սարսափելի պատերազմը տեղի անունով կոչուեց Քիւրակ դարայի պատերազմ⁽¹⁾:

Փալղրուանից դէպի Ղարս տանող ճանապարհից դէպ ի հարաւ տարածվումեն կանաչագորգ բլրակներ և սարադաշտեր, որոնք զեռ իրանց վերայ կրելով պատերազմական կէտերի հետքերը և հողաթումբերը, գրաւումեն ճանապարհորդի ուշադրութիւնը: Դէպ ի հարաւ, իբրեւ հսկայ, բարձրացած է Ալաջայ կամ Արջոյ առիջ լեռը, որին դէպ ի հիւսիս իբրեւ թեւեր կամ ոստեր ալէձեւ բարձրացնումեն գրեթէ աղխադուած իմ նկարագրած բլրակները արեւելեան և արեւմտեան ուղղութեամբ, և գոգաձեւ մի գաշտափայլ են կազմում, որի հիւսիսային սահմանն է Ղարսայ չայը և Ջարիշատու միջակ բարձրութեամբ կապտատեսիլ լեռների շղթան: Ալաջայի առաջ խոնարհուող բլրակները, որոնց մասին խօսեցի, արեւելեան թեւին պատկանողները կրումեն Ղարայեակ, Ղարա—ղուղու և Ղզլ թափա անունները, որոնք Ռուսաց մարտատեղիներն էին: Իսկ արեւմտեան թեւին պատկանողները կրումեն Աւլիա, մեծ Եասնի և փոքր Եասնի անունները: Արեւելեան թեւը խրամատուելով Ղարսաչայի հոսանքի կրճով՝ շարունակվումէ մինչև Չղըրի և Ջարիշատի լեռները: Բայց միշտ խոնարհ կոհակաձեւ գարեք կազմելով, իսկ արեւմտեանը՝ վերջանումէ փոքր Եասնի բլրով և ճանապարհի անցքով: Այդ արեւմտեան սարաւանդները իրանց հովանաւորող Ալաջայով՝ էին Տաճկաց բանակատեղին և մարտատեղիները 1877—78 թուերի պատերազմին, Տաճկացը՝ ընդ զօրավարութեամբ Մուխթար փաշայի, որ իւր վրանը և բուն բանակը դրել է Ալաջայի դռին: Իսկ Ռուսացը՝ ընդ զօրավարութեամբ հայազգի զօրապետ Մ. Լորիս — Մելիքեանի, որի բուն բանակը Քիւրակ—Դարայի հովտումն էր:

Բայց ես դառնամ Եւրոպական:

Փալղրուան գիւղը հայաբնակ է, բնակիչները զանազան չարուբարի տեսած լինելով պատերազմի երեսից, և զանազան լաւ ու վատ մարդոց հետ յարաբերութիւն ունենալով պատերազմի, և գիւղի միջով անցնող ճանապարհի շնորհիւ ընչաքաղց և լպիրշ (դորանից մեղմ բառ չկարողացայ գտնել նոցա բնութեան որպիսութիւնը յայտնելու համար) են դարձել: Ճակաճանութիւնը թափվումէ աչքներից ու երեսներից:

Բայց հայերը ինչ և լինին, նեղ բողբենքում գիմումեն Աստուծոյ ողորմութեանը, այնպէս որ մեր՝ գիւղը մտնելիս, մեծ մեծ պղինձներով, գեղից դուրս մի առուակի կանաչուտ եղերքում մատաղ էին եփում: Մենք՝ իջեանեցինք գիւղի արեւմտեան անկիւնում մի բաւական մեջ, որի բարի բաւական ձեռքից եկած բոլոր հիւրասիրութեան ցոյցերը չբխայեց: Հազար շնորհակալութիւն, չեմէ մի բաժակ սառը ջուր խմացնողը

(1) Ներակ երես 14, Փորձ Գ. ստորի թ V, 1879 թ. երես 166:

Յիսուսի աշակերտի վարձ պէտքէ ընդունի, ապա և բարի խանութպանը բիրապատիկ վարձուց արժանի է, վասն զի բաց սրտով մեզ ընդունեց և մենք յօժարակամ՝ հիւրասիրութիւն տեսնելով հանգստացանք և միջոց ունեցանք հեռագիրտակով մեր (գիւղի շուրջը) եղած պատերազմական տեղերը դիտելու։ Մինչ այս մինչ այն, երևի մատաղի կերակուրը հասել էր որ Եկեղեցական պաշտօնեայքը մի խումբ մարդոց հետ սկսեցին Եկեղեցական թափօրը, շրջապատելով մի սպիտակ սաւանով ծածկած սեղանի, որի վերայ դրուած էին եկեղեցական սրբութիւններն, Թափօրը վերջանալուց յետոյ բոլորը ծունկի գալով սկսան (երևի) Տէր ողորեա ասել։ Որքան սրտաշարժ էր տեսարանը, բայց ես բաղդ չունեցայ մասնակցիլ այդ հոգեւոր հանդիսին, որ ինձանից մօտ 1/2 վերստ հեռի կատարվումէր։ մենք չկարողացանք մասնակցել և մատաղիին, երևի կամ մեր դուքանում իջեանելը չէր իմացել մատաղ անողը և կամ սովորութիւն չ'ունին օտարականին մատաղի բաժին տալ, այն ինչ մեր հիւրընկալ խանութպանին բաժին ուղարկեցին։

Ճանապարհի վերայ եղած գիւղերում դուքանները մի մի տեսակ պանդոկներ են, և ճանապարհորդը կամայ ակամայ այդ տեղ պէտքէ իջեանի, ինչ կարգի մարդ էլ որ լինի. այդպէս էլ մեզ պատահեց, Իբրև նկատողութիւն կ'ասեմ որ թէ դուքանի շէնքը և թէ միջի մթերքը շատ խեղճ բաներ էին. կարելի էր մի քիչ ձև տալ շինութեան և շատացնել վաճառքի տեսակները։

Զ.

Մշիճէր: Էնճէր--ննէր: Մշիճէր և Էնճէրն: Սէմբո--քնի տրած--թիւն: Արե--
-եկն շէր--նն--ն հողի պէ--նն--նն: Զոյս գ--նն--նն--նն և Արոյ հողի
--նն--նն: Շէր--նն--նն:

Փալիրուանից մինչև Ղարս ճանապարհի վերայ գիւղ չկայ բացի Պահարլուեցուց եայլից (հանգրուան), որ գտնվումէ Մշիճէր կոչուած տարածութեան վերայ մի ճահճային լճակի հիւսիսային ափում. այդ լճակի հարաւային ափում Պահարլուեցուց եայլից մի վերստ հեռաւորութեամբ հանդիպահայեաց գտնվումէ Քայինդուրցուց և Ղարաքիլիսեցուց եայլէն։

Մշկօներ թերևս Անույ ձորամիջի Լուսաւորիչ եկեղեցու ՈԿԴ թուին գրուած արձանագրութեան մէջ յիշուած Էնճէրն (1), իսկ ճահճային լճակը, նոյն արձանագրութեան մէջ Զահա--նն--նն լինին։

Մշկօները գտնվումէ Եահնիլար բլրակներից դէպի արևելք, Ալաջա-
յից դէպի հիւսիս, և կարծեմ Խաթուն օղլի բէկերի կալուածքն է։
Մշկօներ կոչուած դաշտավայրում, որ մօտ 15 քառակուսի վերստ տա-

բաժութիւն ունիւ և Փալլորուանից մինչև Աարս, Ալաջայից մինչև Ջա-
րիշատու լեռները գիւղեր չեն երևում: Ընդարձակ դաշտեր ու հովիտ-
ներ մօտ 20 քառակուսի վերստ պարագ մնացել են և Յուլիսի 15ին
այսինքն ամառն ամենասառստիկ չոգ եղանակին — այդ դաշտերը ծած-
կուած էին կանաչ խոտով: Թէպէտ Մայիսը վաղուց անցել էր, բայց
դոյն դոյն ծաղիկները խոտերի միջից վեր բարձրացած՝ ցոյց էին տալիս
իրանց գեղեցիկ բաղձաթերթ պսակը: Այդ ընդարձակ տարածութիւնը
անմարդաբնակ է գուցէ այն պատճառով, որ աղբիւր չըկայ:

Ենչպէս յիշեցի, Ճահային լճակի հիւսիսային ափին Ճանապարհի
մօտ գտնվում է Պահարլեցուց հանգրուանը (եայլայ), իսկ այդ հան-
գրուանը մի հին գեղատեղի է, որի Եկեղեցու աւերակը դեռ նշմարելի
է և գերեզմանաբարերը դեռ երևում են: Աստուած որ այդ գեղեցիկ դաշ-
տավայրը ստեղծել է, չէր կամենալ որ բոլորովին անմարդաբնակ մնար
ջրի չգոյութեան պատճառով: Մարդկային հանճարը եթէ ջրի համար
հոգայ, և ձեռքը ջուր ունենալու համար գործէ, Աստուած անպատ-
ճառ ջուր կըտայ, որ հայցէ գտնէ: Աստուած Բարայեւացիներին Ա-
րարիայի արեակէջ անապատի մէջ ապաստից ջուր քղեցրեց, մի՞թէ
կղլանայ կանաչագարդ հոստումն լեռնադաշտակի մէջ ջուր տալ: Բայց
մարդ է, որ գործէ զերկիր, իսկ մարդ չըկայ: Պահարլեցուց եայլէն յի-
շելով հարկ եմ համարում մի քանի կարեւոր տեղեկութիւն տալ:

Պահարլին Ալեքսանդրապոլի գաւառի մէջ Արիաշայի ձախ ափի վե-
րայ շինած մի գիւղ է, քաղաքից 7 վերստ հեռաւորութեամբ: Պահար-
լիից մինչև իրանց այժմեան հանգրուանը (եայլէն) առ նուազն 6 ժա-
մու Ճանապարհ է, և Պահարլեցին այդքան Ճանապարհը կտրելով, իւր
անասունների անդեաններով, ձիերի ջուլիրներով, ոչխարների ու այծերի
հօտերով, գառների և ուլերի յօրաններով, կահ կարասիքով չուումէ
Մշկօներ կոչուած տեղը ամառը անցկացնելու համար, և մօտ 300 ր,
էլ փող է վճարում իւրեւ գետնահարկ: Ըօրագեայի գաւառական վար-
չութեան, որ հասցնի կալուածատիրոջը, բայց ինչի՞նն Պահարլեցիք
այդքան դժուարութիւնները կրելուց յետոյ գեռ փող էլ վճարելով գա-
լիս Մշկօներ կոչուած հանգրուանը: Ահա ինչի:

Արեւելեան Էիրակը կամ Արիաշայի ձախակողմեան Էիրակը 1830
թուականից առաջ գրեթէ անմարդաբնակ էր: 1830 թուականներին, երբ
որ պատերազմից յետոյ Ռուսները Աարսը թողնելով յետ պէտք է դառ-
նային, ըստ ներքին համաձայնութեան պատերազմող տէրութեանց՝
ցանկացող հոյերը թէ Երզրումից և թէ Աարսից գաղթեցին Ռուսաց
հօզը: Երզրումի գաղթականութեան գլուխն էր տեղւոյն առաջնորդ
Աարապետ Ապիսկոպոսը, որ իւր ժողովուրդը բնակեցրեց Ախալցխայ և
Ախալքալաք քաղաքներում, իսկ այդ երկու քաղաքների շրջակայքը
լցրեց Երզրումի վիլայէթի հայ ժողովրդով: Աարսի գաղթականութեան
պարագլուխը, Աարսի առաջնորդ Չախալեան (Խաթակնեան) Ստեփան

կայսերական էր, որ իւր ժողովրդին բնակեցրեց Գիւմրի աւանում, զիւրացիներին էլ արեւելեան Շիրակայ գաշտի վերայ, Գիւմրին, ըստ Ալիշանի (ի Շիրակ) կուսմայրին ի պատիւ Ալէքսանդրա կայսերուհւոյն կոչուեց բերդի հետ Ալեքսանդրապոլ, որով և արեւելեան Շիրակը կոչուեց Ալէքսանդրապոլու գաւառ, Ալէքսանդրապոլի գաւառը իւր արգաւանդութեամբ հրապուրեց շատ գաղթականներին [թոյ 1828—30] թուականների մեծ գաղթականութիւնը, հետզհետեւ ուրիշ տեղերից եկել յարել են նաև այլ հատուածներ, օրինակ, Երզրումցւոց մի մասը, մի քանի զիւղերի գաղթականութիւններով և Բայազէտցւոց մի մասը, նոյնպէս զիւղացի գաղթականներով, չեմ յիշում մանր մունր հատուած եկածները, Այսպէսով Ալէքսանդրապոլու գաւառը այնպէս խտացել է բնակութեամբ, որ ժողովուրդը ամեն դժուարութիւն յանձն է առնում իւր տպրուստի համար:

Ալէքսանդրապոլու գաւառում զիւղերը այնպէս մօտ մօտ են շինուած և բնակիչքը այնքան են բազմացել, որ մինչև անգամ ճանապարհի համար բաց դետին չեն [թողնում], հոգը թէ վարուցանքի և թէ արտատեղի լինելու չբաւականանալով ժողովուրդը ինքն սովամահ չլինելու և անասուններին անօթի չըկոտորելու համար, բացի իրանց հողահարկը վճարելը, այդ հոգերը մշակելու համար անասունների արտատեղիի աղագաւ էլ հարկ է վճարում, որով կրկնապատկում է իւր տուրքը, որով կրկնապատկում է իւր թշուառութիւնը, Փոքր ինչ զիւր գտնելու համար, աւելորդ անասունները տանում են հանգրուանները, որպէս զի սմբողջ գաշտերը մշակեն, առանց արտատեղերի հոգս քաշելու, Ժողովուրդը, ինչպէս ասացի, բազմացել է, իսկ հոգը նոյն մնալով և ամեն տարի ցանուելով, կորցրել է արգաւանդութիւնը, որ Ալէքսանդրապոլու գաւառային ամենամշուառ դրութեան մէջ է, այս իսկ է պատճառը՝ որ քաղաքում առուտուր գրեթէ չըկայ, որովհետեւ զիւղացին մեծ նեղութեամբ հաղիւ իւր օրապահիկը հայթայթելուց յետոյ այլ ևս կարողութիւն չէ ունենում իւր բարեկեցութեան համար քաղաքից անհրաժեշտ պիտոյքներ գնելու, Այս հանգամանքից ստիպուած Գահարլեցիք եայլայ էին դուրս եկել Մշկօնեք կոչուած հանգրուաններում, Եւ ինչպէս լսեցի, շատ զիւղացիներ արեւելեան Շիրակից հանգրուան են հաստատել արեւմտեան Շիրակում յատուկ տուրք վճարելով:

Է. Ալիշան Շիրակի սահմանը հասցնում է մինչև Առհնիլար բլրակը և Մշկօնեքը թողնում է Շիրակում, Բաթիս, Երզնայի արեւմտեան կողմից գէպի հիւսիս երկարող սարերը, և հարաւից—Աարայեալից սկսած սինչև Ալաջա եղած լեռնաշղթան, օրոնց մէջ են Աարայեալ, Աղլթիւփայ և Քատիկլար՝ բնական սահման պէտք է համարել հին Շիրակին, որով և Առհնիլար գիւղից սկսած՝ Փաղկուան գիւղը և Մշկօնեքը կըմնան Աւանից գաւառի մէջ:

ցանցածե այս և այն կողմ տարածուող փողոցներով, որոնց է—է առնունք դեռ չառ է, անցնելով՝ կանգնեցինք մի մարդաշատ փողոցի մէջ, որ վաճառուց հրապարակն է եղել, Բնէ խորդ ու բորդ լաբիւրինթոսներ, ինչ նեղ նեղ բաւիղներ, Տէր Աստուած, և դոքա փողոց անուն են կրում: Աւերջապէս հարց ու փորձ անելով գտանք մի ուղեցոյց, որ մեզ ցոյց տուեց այն տունը, որ մենք իջեանելու էինք:

Աւարտ. Տաճկաց սահմանագլխի երեւելի պահնակն էր, Այնտեղ՝ ուր կենդրոնանումէր Տաճկաց զօրութիւնը, այնտեղ՝ ուր նստումէր գաւառակի կառավարիչը. երթեկի գիւրութեան համար ոչ մի կանոնաւոր փողոց չըկայ, ոչ մի կարգին հրապարակ չըկայ:

Աւերջապէս մենք իջեանեցինք Բայինգուրցի բարեկրօն Մեկքիսեղէկ քահանայի տունը, որին կանխապէս յայտնումեմ իմ և ուղեկից բնկերներին շնորհակալութիւնը նորա արած հիւրասիրութեան և հազորգած մանրամասն տեղեկութեան համար: Մեր իջած ժամին, Տէր Հայրը տանը չէր, բայց նորա ձերուսի հայրը զբաղեցրեց զանազան խօսակցութեամբ բաւական ժամանակ: Այդ խօսակցութեանց նիւթն էր բնդհանրապէս Բայինգուր գիւղը, որ իբրեւ իւր բնակավայր՝ բնաւ չէր մոռանում ձերուսին և փափագանօք յիշումէր: Ձերուսին հոգումէր եկեղեցու պայծառութեան, ժողովրդոց խաղաղութեան ու բարեկեցութեան համար: Մի և կէս ժամ՝ այսպէս հանգստանալուց յետոյ, դուրս եկանք տանից քաղաքում շրջելու, մեր հարցասիրութեան բաւականութիւն տալու համար: Մեր իջեանած տան հանգէպ, նահանգապետի տան առաջ ուղի բաց անելու համար՝ աշխատումէին մի քանի կարծեմ, բանտարկեալներ, և նոքա չարչարումէին ձիթի հանքի մի մեծ քար տեղից դուրս հանելու համար. արդարեւ տաժանելի տանջանք: Մեր իջեանած տանից շատ սակաւ հեռաւորութեամբ գտնվումէ Աւարսայ չայի լայն ձորի ամիր, Ձորի մէջով անցնումէ հեղասահ գետը լո՛ւռ ու մունջ, կարծես բնաւ չէ շարժում: Մենք մի նեղ քարքարոտ ծուռն փողոցով իջանք գետի ամիր, որտեղից տարած է գէպի Սարի-ղամիշ և Վաղզուան ձգուող խճուղին: Միայն այդ տեղ, ճանապարհի վերայ և դաժ աների առաջ անտաշ քարերից մայրձեր կային: Խճուղով մենք գէպի քաղաքի կենդրոնը ուղղուեցինք և մի փոքրիկ հրապարակով որ ի պատիւ Առվիստու կառավարչապետի, աւագով ծածկուած էր և մի փայտէ կամրջով, որ ձգուած է գետի մի ճիւղի վերայ, անցնելով՝ միտանք հասարակաց պարտէզը, կամ՝ Աւրաեկուց ասելով — Ս—տ—ը, որ Աստուած պարտէզ կամ —տ— համարի: Մի քանի ձիւղերանկած են գետի մի կողմ վերայ. դրօսնելու համար ուղիներ թողուած են, իսկ բնդհանրապէս խոտատեղի կարելի է համարել: Պարտիզում գետեղուած են մի քանի քարեր, որոնք ինչպէս լսեցի հնախոյզ Պ. Ալեքսանդր Արիցեանն է գետեղել իբրեւ Արտաշէս Բ. Արշակունի թագաւորի հաստատած սահ-

մանաքարեր 1), Ըստ իս, այդ քարերը շատ հին չպէտքէ լինին, և սահմանաքարի ոչինչ կերպարանք չ'ունին

Ղարսը շինած է գետի երկու ափերին, որոնք հետզհետէ բարձրանալով ամբիթէատրոնի՝ ձև են տալիս քաղաքին:

Տները շինուած են ասիական ճաշակով, փոքր և նեղ ցանցաձև փայտեայ վանդակով պատած լուսամուտներով, որոնք յատկապէս շինուած են կանանոցների համար: Տները պարտէզ և բազ չունին, քանի (փողոց) անմիջապէս կարելի է մտնել տան քիւղ (նրբանցք): Քուչի վերայ դռները եթէ բաց լինին, անցորդները տնային բոլոր աշխատանքը կարող են նկատել, մանաւանդ ամառ ժամանակ՝ երբ տանըցիք սօխախում նստած տնային գործով են պարապում, կար ու կտուր անում, լծել մանուած, հիւսում և լուացք անում, որի սաղնաջուրը ուղղակի փողոցի վերայ են ածում: Գոնէ ես այդպէս տեսայ, իմ կարճ զրօսանքի կամ լաւ ևս զննութեան ժամանակ վերադառնալով տուն մի ուրիշ նոյնպիսի քարուտ փողոցով, որ ճիշտ Աշտարակի նեղ քուչքանց պատկերն է կրում, այն առաւելութեամբ որ Ղարսինը աւելի դառ ի վայր է, կեդտոտ և աւելի խոշոր քարերով ծածկուած:

Տուն հասնելուց յետոյ մինչ այս մինչ այն, եկաւ Մեկքիսեզեկ քահանան, իւր ուշանալու պատճառը յայտնելով, որ էր գպրոցների համար խորհրդակցութիւնը վարժապետների հետ: Հետ զհետէ խօսակցութիւնը շարունակուելով հասաւ այն կէտին, որ միայն Ղարսին է վերաբերում, որի լազիկութեան տակ ես մտազրուցի հետեւալ օրը շարունակել մեր զրօսանքը կամ զննութիւնները, իմ ստացած տեղեկութեանց նայելով և տեսածիս ստուգութեամբ նմանադրելով՝ պատեւրազմից առաջ քաղաքում շատ սակաւ հայեր են եղել գետի աջ ափին բնակութիւն հաստատած, որ հին բերդաքաղաքից դէպի արեւմուտք է ընկնում: Հայերի բնակավայրը՝ ուր են առաջնորդարանը՝ եկեղեցին և հայ գպրոցները, գրուած է միջնաբերդի, հին բերդաքաղաքի և գետի մէջ տեղ, և ճնշուած զրութիւն է ներկայացնում: Այդ թաղը կոչվում է ժամու մահլայ, սկսվում է միջնաբերդի ապառաժեայ ուղից և վերջանում է, ինչպէս ասացի, գետով և արեւելեան կողմից բերդաքաղաքի պարսպով: Այդ բերդաքաղաքը, որ այժմ Ղարսի մի թաղն է, հին հայկական կոչում է, ամուր կրաշաղաղ պարիսպներով շրջապատած Անի քաղաքի ձևով, միայն այն զանազանութեամբ, որ Ղարսը կապոյտ ժեռ (ժայռ) քարից է շինուած և Անի՝ պարսպի շինութեան նրբութիւնը չունի, քարերը լաւ յղկած չեն: Մենք այդ բերդաքաղաքի երկու դռները տեսանք, արեւմտեան՝ որի երկաթապատ մի փեղկը վայր ընկած էր, և տեղացւոց պատմութեան նայելով Բէրուզովի պատերազմի ժամանակից հետէ և դեռ ընկած մնումէ: Այդ դրան ճակատը արտաքին մի

(1) Կարօտ է պատմական հաստատունն ապացուցութեանց:

փառաօրութիւն չ'ունի և զրուագներ էլ չըկան, այն ինչ հարաւային զրան ճակատը գեղեցիկ քանդակներով զարդարած է։ Այդ զրան մասերեւմէ մի արձանագրութիւն հայերէն, կարծեմ արարացի տառերով արձանագրութիւն էլ կար, ես միջոց և յարմարութիւն չըգտայ արձանագիրը վերծանելու։ Հ. Կիւրեղ այս զրան քանդակներն ու ծաղկի նկարները աւելի հին է համարում քան պարսպի շինութիւնը, իսկ արձանագրին գալով՝ ասումէ. «այստեղ (զրան զրսի կողմը) հայկական քանդակներու հետ միասին կ'երևի և արձանագրի մի փոքր մասն պահող քար մի, որ զրուած է անշուշտ քանդակաց թերին լեցնելու համար, որոյ ընթերցմունքէն մի ամբողջ խօսք չըհարկցուիր» (1)։ Քաջբերունին իւր Ալէքսանդրապոլից Ղարս ճանապարհորդական նկատողութեան մէջ մանրամասն յիշելով Ղարսի տները, դպրոցի մօտաւոր անցեալը, աշակերտների ձեռքով հրատարակուած օրագիրը ևլն. 2) ոչինչ չէ խօսում բերդապարսպի մասին, դուցէ շարունակութիւնը պարունակում լինէր իւր մէջ այդ մասին տեղեկութիւններ, բայց դժբաղդաբար, չէ շարունակուել։ Իմ նկատողութեամբ այդ զրան ճակատի քանդակներն ու զրուագները ոչինչ ներդաշնակութիւն չեն կաղմում, ըստ իս, զրան ճակատը քանդուելուց յետոյ ձեռք ընկած զրուագաւոր քանդակագործ քարերը իբրև շինութեան հասարակ քար գործ են ածել, Ինչ և իցէ։

(Շարունակէ)։

Յ. Վ. Մ.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բարդյակրթութեան նպատակը պիտի լինի այն, որ կրթութեան հոգւոյ մէջ արմատանան բարի և ազնիւ զգացմանց հաղուածները, իսկ միւս կողմից հակառակ դիպուածումը կրթութեան ճանաչէ կամ թէ չէ՝ որոշէ անախորժ զգացմունքների, ամօթխածութեան, խղճի և խայթութեանների աստիճանները։

ա) Բարդյականութեան պահանջմունքները, որոնք պիտի բղխեն սանիկի հոգուց՝ ի հարկէ սկիզբն է առնում Փրկչի ուսումից (աւետարանական խօսքերից)։ Փրկչի խօսքերն են «Սիրի՛ր քո Տիրոջ Աստուծուն և քո բարեկամներին այնպէս՝ ինչպէս քեզ»։ «Եղի՛ր կատարեալ այնպէս՝ ինչպէս քո Երկնաւոր Հայրը կատարեալ է»։ Արեւմտ սանիկը անշուշտ պէտք է ունենայ մի անսպառ ազդիւր, որտեղից բղխեն բոլոր մասնաւոր բարոյակրթական պահանջմունքները։